

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

DECEMBER 1998

NABESTAANDEN ZOEKEN VIA INTERNET

Er is een nieuwe site van Stichting Uitvaart op internet waarop begraafplaatsen onder andere kenbaar kunnen maken dat zij op zoek zijn naar nabestaanden, die rechten hebben op graven. Bij veel begraafplaatsen zijn de erfgenamen van graven of hun adressen immers niet bekend. Wanneer de grafrechten komen te vervallen en deze niet worden verlengd, kan de begraafplaats tot ruiming overgaan. Nabestaanden merkten pas later, dat het graf van hun ouders of grootouders niet meer bestond. Als eerste probeert de gemeente Leeuwarden via internet in contact komen met mensen, die grafrechten bezitten op de Noorder begraafplaats en de Huizumer begraafplaats.

JOODSE BEGRAAFPLAATS OUDERKERK

De joodse begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel krijgt van Monumentenzorg ruim één miljoen gulden subsidie om een restauratie te bekostigen. Mogelijk stelt de provincie Noord-Holland nog eens anderhalf miljoen gulden ter beschikking.

OPEN DAG WESTGAARDE

Op 26 september 1998 had begraafplaats en crematorium Westgaarde te Amsterdam de poort wijd opengezet. Een rondleiding over de begraafplaats voerde langs een demo-graf, het urnenveld en de algemene verstrooivlakte met de kleurige gedenksteen waarop nabestaanden een plaatje kunnen laten plaatsen. De wandeling voerde ook langs het sinds kort gecreëerde strooiveldje voor foetussen en dat voor Ajax-fans, dat bestaat uit een deel van de grasmatten van het oude stadion.

Ook flora en fauna kregen de nodige aandacht. Verder gaven demonstraties inzicht in het werk van een steenhouwer en een imker die op uit-

E-mail: info@uitvaart.org
www.uitvaart.org
www.gedenkboek.nl
www.begraafplaatsen.org
www.crematorium.nl

Stichting Uitvaart op het Internet

... Je weet dat de dood bij het leven hoort. Maar dat betekent niet dat je er altijd op bent voorbereid. De dood is een in- en aangrijpende gebeurtenis, waarbij rouwen en zaken-moeten-regelen helaas onvermijdelijk samenvallen. Op zo'n moment is het van belang dat er onafhankelijke informatie beschikbaar is met betrekking tot overlijden, uitvaartverzorging en dienstverlening. . . .
De site van de Stichting Uitvaart op het Internet biedt die informatie.

Onze site biedt u als ondernemer, stichting of vereniging in de uitvaartbranche - in de breedste zin van het woord - de mogelijkheid tot adverteren en leden/-donateurs werken.

Voor slechts / 400,- per jaar (incl. e-mail adres) heeft u al advertentieruimte op de meest bezochte uitvaart-internetsite van Nederland.

P. Moreelsestraat 30
8932 HS Leeuwarden
T. (058) 21 39 707
F. (058) 2160 194

nodiging van de beheerder bijeenkomen op de begraafplaats uitzet. Stands in de ontvangstruimtes en koffiekamers verschaften inlichtingen over urnen van keramiek, moderne grafmonumenten en andere funeraire zaken. In de grote aula werd een concert gegeven. Daarnaast konden bezoekers muziknummers aanvragen. Tenslotte kon het publiek een kijkje nemen in de crematieruimte waar zes ovens staan. Het was, kortom, voor velen een leerzame dag.

Marguerite de Jong, regiocoördinator Groot-Amsterdam

FUNERAIR ERFGOED IN ROTTERDAM

Jannes Mulder en Rita Hulsman zijn bezig informatie te verzamelen voor een boek over Rotterdamse begraafplaatsen. Ze zoeken nog specifieke informatie over de kleinere begraafplaatsen in de wijken, particuliere graven op eigen grond en anonieme graven. Ook informatie over begrafenisondernemingen en steenhouwers uit Rotterdam is welkom. Wie informatie heeft, wordt verzocht contact op te nemen met Rita Hulsman, adres zie colofon.

REIS BERLIJN

Op de terugreis van de bijzonder geslaagde funeraire reis naar Oostenrijk is het plan ontstaan om van 22 tot 28 augustus 1999 een reis te organiseren naar Berlijn.

Voorlopig zijn onder andere bezoeken gepland aan de joodse begraafplaats aan de Weissensee, kerkhoven in de wijk Kreuzberg met de graven van vele beroemdheden waaronder dat van studentenleider Rudi Dutschke en aan de betrekkelijk nieuwe begraafplaats aan de Heerstrasse.

Er kunnen maximaal 45 deelnemers mee. U kunt nu al informatie en een inschrijfpakket aanvragen bij drs. Arthur Polspoel, Julianastraat 80, 5121 LS Rijen.

REIS ISRAËL

Wie heeft er zin om in Israël begraafplaatsen te bezichtigen en nog meer van dat mooie land te zien? Het voornemen is dit te doen met een kleine groep.

Mensen, die vlieg angst hebben, kunnen per camper reizen.

Gaarne contact opnemen met Jan H. Netjes, Stouwweg 3-20, 7731 RW Ommen.

VAN DE VOORZITTER

Weer een nieuw nummer van ons lijfblad. De redactieleden hebben het er maar druk mee. Dat Henk en Marietje Mandersloot de arbeidsintensieve verzending op zich nemen, mag ook wel eens gezegd

worden. Laten we als lezers erkentelijk zijn voor het werk dat deze mensen verrichten. Zijn er in uw regio interessante funeraire wetenswaardigheden die in het kader van de Terebinth passen, stuur dan een kort bericht naar de redactie. Hoe meer berichten u aanlevert, des te meer het blad ons gezamenlijk communicatiemiddel wordt. Heeft u een idee voor een langer verhaal, stuur dan eerst een korte omschrijving van het onderwerp naar de redactie, dan kan die bekijken in welk nummer het artikel past en hoe lang het moet zijn. Dat voorkomt teleurstelling achteraf.

Iets anders is, dat ik graag een artikel wil schrijven over de boom de terebinth, de boom waarnaar onze vereniging is genoemd. Ik ben al in een paar bibliotheken geweest, maar ik zou het erg op prijs stellen als degenen onder u die weten waar hij voorkomt, welke broertjes en zusjes hij heeft binnen het plantengeslacht, mij dat toesturen.

Ik heb van alle kanten gehoord dat de excursie naar Duitsland en Oostenrijk geweldig goed is verlopen. Hulde aan Rindert Brouwer, Jeannette Goudsmit en Wim Vlaanderen voor hun gedegen voorbereiding en voor de reisgids die ze samengesteld hebben. Het is een waardevolle publikatie in een wat mij betreft nog lang niet voltooide Terebinth-reeks. In dit nummer treft u overigens een uitgebreid verslag van de reis aan, geschreven door Puck Kooij. Haar wil ik tenslotte nog graag even in het zonnetje zetten. Samen met onder meer Siemon Piet de Vlas en Wim Vlaanderen heeft zij deze zomer bergen werk verzet voor de presentatie van onze vereniging op de manifestatie Fleurig in Ede. Dank zij die ervaringen kon de Terebinth zich begin oktober een stuk makkelijker presenteren op de beurs van de CVU, de Coöperatieve Vereniging voor Uitvaartverzorging U.A., in Rotterdam. Zowel hier als op Fleurig was menig lid van onze vereniging bereid één of meer dagdelen aanwezig te zijn. In Rotterdam zorgde Elsbeth Rietbergen als coördinator dat alles op rolletjes liep. Aanwezigheid op dergelijke manifestaties geeft ons meer bekendheid en levert nieuwe leden op. Als er onder u overigens leden zijn die ons aan tentoonstellingsmateriaal kunnen helpen, waardoor wij ons nog beter op kleine of grotere exposities kunnen presenteren, laat het ons dan weten.

Jan Willem Eggink

HERR, GIB MIR EINEN HEILIGEN HUMOR....

52

Vereniging de Terebinth heeft onder leiding van Rindert Brouwer een excursie gemaakt naar Duitsland en Oostenrijk. Puck Kooij geeft in woord en beeld een impressie van al het moois, dat daar was te zien.

VERENIGINGSNIEUWS

56

FLORA EN FAUNA OP BEGRAAFPLAATS WESTERVELD

58

Een begraafplaats bestaat niet alleen uit steen. Op en rond de graven is veel groen aanwezig met daarin verscholen een rijke dierenwereld. Wilma Moen doet verslag van een rondleiding op begraafplaats Westerveld.

BOEKEN

60

EXCURSIES

62

AGENDA

64

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap:

Dit kost personen minimaal f 35,-, elke huisgenoot f 15,- en organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Terebinthbureau en redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam, tel/fax 010-4212762 tijdens kantooruren.

Advertenties en inlegvellen: Elsbeth Rietbergen: 010-4195498.

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter en Rita Hulsman
Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Kopij: Kopij, liefst vergezeld van scherpe, contrastrijke foto's, wordt op papier ingeleverd bij het Terebinthbureau. De inleverdata voor 1999 zijn 27 januari, 28 april, 28 juli en 27 oktober. De definitieve teksten worden na overleg met de redactie op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 opgestuurd naar de eindredacteur.

Overneming: Artikelen mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Puck Kooij (voorpag Alte Judenfriedhof Worms, p. 52,53,54, 55), Henk de Feijter (p. 58,59,60,61,64), Siemon Piet de Vlas (p. 63)

HERR, GIB MIR EENEN HEILIGEN HUMOR....

Met negenendertig Terebinthers gaan wij van 29 augustus tot en met 4 september naar Duitsland en Oostenrijk om ons over te geven aan de schoonheid van vereeuwigde vergankelijkheid op begraafplaatsen en in kerken, knekelhuizen en catacomben.

"Dit is geen vakantie week maar een werkweek!", zo verzekert Rindert Brouwer ons in zijn welkomstwoord. De reisleiding heeft aan alles gedacht: er worden lijstjes met vakjargon in de Duitse taal uitgedeeld en tijdschriften met vakliteratuur om de tijd te doden.

Na een uur of zeven rijden komt de eerste dodenakker in zicht, het St.

St. Johannisfriedhof in Neurenberg

Johannisfriedhof in Neurenberg, waarvan de geschiedenis teruggaat tot de dertiende eeuw. Het gezelschap leeft op en er valt een lichte opwinding te bespeuren. Groot is de verrassing als wij op een begraafplaats plotseling oog in oog staan met een ongekennde bloemenpracht door de vele potten met bloemen op monumentale zandstenen zerken en tombes. Op de graven zijn prachtig bewerkte bronzen cartouches aangebracht. De schilder Albrecht Dürer (1471-1528) ligt hier begraven. De bekende, door hem getekende gevouwen handen zullen wij nog op vele begraafplaatsen in reliëf aantreffen.

Op het vijftiende eeuwse St. Petersfriedhof in Straubing viert nostalgie en romantiek hoogtij. Vele rijk versierde metalen en stenen kruisen met

een eeuwenoud patina overtoegen, rijk met klimop begroeide stèles. Kunstig geweven spinnenwebben, als kantwerkjes, tussen de ornamenten. Aandoenlijk die bemoste wijwaterbakjes. De deurtjes voor de namen van de overledenen zijn onder invloed van de elementen voor eeuwig vergrendeld. Laantjes met hoge haagbeuken, esdoorns en coniferen, groepjes berken waar de zon doorheen speelt en zo voor de mooiste kleurschakeringen zorgt. De klokken beginnen te beieren en vanuit het kerkje klinkt vroom kerkgezing. Speciaal voor ons geënceneerd, althans, zo lijkt het.

Het Augustiner Stift in St. Florian is een prachtig barok kloostercomplex met kerk en begraafplaats, die negenhonderd jaar oud zijn. Van de Florianer Sän-

gerknaben was Anton Bruckner (1824-1896) de beroemdste. Deze componist was organist van de drie orgels in deze pronkvolle kerk, die nu ook in gebruik is als concertzaal. In de crypte, waar vele prelaten in sarcofagen zijn bijgezet, staat in een aparte ruimte ook de sarcofaag van Bruckner. Daarachter, in een diepe nis, zijn de doodshoofden en het gebeente van zesduizend overledenen van begraafplaatsen uit de veertiende tot en met de zestiende eeuw opgestapeld.

In Wenen komen wij ruimschoots aan onze trekken. In het Bestattungsmuseum worden ons bijzonderheden verteld over twee eeuwen Oostenrijkse begraafcultuur. De tachtig uitvaartbedrijven die Wenen eens telde, zijn in 1951 allemaal opgegaan in één stedelijke uitvaartonderneming. Zij doet alles wat ligt tussen wassen en begraven, waaronder begrepen obducties, hulp bij orgaantransplantatie, transport naar het buitenland voor alle culturen en gezindten. Het museum werd in 1967 opgericht ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de firma. We zien prachtige baarkleden, zwaar van het goudborduursel, verschillend van kleur en uitvoering, afhankelijk van de gelegenheid. Er zijn vele kostuums te bewonderen met zilveren tressen en epauletten, afgezet met fluweel en goudgalon, geborduurde sjerpen en steken met struisvogelveren. Het tenue van het personeel was afgestemd op functie, aanzien en geslacht van de overledene en op het jaargetijde. Dat de dood allen gelijk maakt wordt hier gelogenstraft: dit gebeurt pas als men aan de aarde is toevertrouwd. Een ingenieus apparaat aan de wand blijkt een Rettungs Wecker te zijn. Men was destijds doodsbenauwd begraven te worden terwijl men schijndood was. Aan ledematen van de in het dodenhuis opgebaarde werden elektrische draden bevestigd die verbonden waren met een alarmklok in de kamer van de dodenwachter. Bij de geringste

beweging van de schijndode werd de klok in werking gesteld.

In Oostenrijk is het verplicht om een dode in een kist te begraven. Dit geldt ook voor moslims. Een begrafenis in Wenen is een ernstige maar ook een feestelijke aangelegenheid, opgeluisterd door een koor of een muziekkapel, die uitsluitend klassieke muziek ten gehore brengt. Wij zien een oude fraai beschilderde kist. Tegenwoordig voelt men niets meer voor op deze wijze versierde kisten. Ook nu nog kan men paard(en) en wagen bestellen, echter alleen voor vervoer op de begraafplaats en niet in het verkeer. In Wenen zijn tweeënvijftig begraafplaatsen in gebruik. Achttien procent van de Oostenrijkers laat zich cremëren tegen ongeveer vijftig procent in Nederland. Het oudste crematorium dateert van 1922. As verstrooien is verboden.

In de Stephansdom dalen wij af naar de catacomben waar urnen zijn opgesteld met de ingewanden van het keizerlijke geslacht der Habsburgers. De kelders gaan tot zes meter diep. Achter tralies liggen uiteengevallen kisten met gebeente afkomstig van het gemeentelijk kerkhof rond de dom. Tengevolge van de laatste pestepidemie in 1713 werden honderden doden door een gat onderin de gewelven van de kerk geworpen. Vele van die kamers zijn nooit geopend.

In de Kapuzinerkirche kijken wij onze ogen uit. Hier bevindt zich immers de Kaisergruft met de praalgraven van de Habsburgers. Niets is nagelaten om de belangrijkheid van deze personen en de droefenis om hun verscheiden tot uitdrukking te brengen. De dood wordt er verheerlijkt en het lijkt of de heerschappij van deze Habsburgers niet ophoudt bij hun dood, getuige de vele gelauwerde en gekroonde doodshoofden. Bij de grafkisten van de laatste bijgezette Habsburgers, waaronder keizerin Elisabeth, beter bekend als Sissie, liggen

vele boeketten verse bloemen met linten in de nationale kleuren.

In de catacomben van de Michaeler Kirche aanschouwen wij kisten met mummies. Een beetje luguber toch wel. Er staan vele in gedempte kleuren beschilderde kisten. Met zaklantaarns worden we bijgelicht. Met de vergankelijkheid valt het hier wel mee want soms staan we oog in oog met een tweehonderd jaar oud gemummificeerd lichaam, bijna levensecht, waarvan de kledingstukken en het schoeisel nog goed te herkennen zijn. De doden liggen met geopende mond zodat de ziel het lichaam kon verlaten. Het lichaam ligt in houtkrullen in de kist. De lichamen verdroogden tengevolge van luchtcirculatie en gelijkmatige temperatuur. Vierduizend doden zijn hier bijgezet.

Op het St. Marxerfriedhof, de enige bewaard gebleven Biedermeier begraafplaats ter wereld, zijn geen slingerpaden, geen bomenpartijen of doorkijkjes maar recht toe recht aan paden met daarachter een rij bomen en struiken. Geen pathetiek, maar sobere beelden op stram naast elkaar opgestelde grafmonumenten, hoewel deze nu een romantisch aanzien hebben doordat de tand des tijds hierin wat wanorde heeft gebracht. De zon tovert met het licht tussen de

St. Petersfriedhof in Straubing

verbrokkelde massieve monumenten en maakt het groen doorzichtig. Van de meeste ornamenten zijn de contouren vervaagd. Indrukwekkend zijn de beroepen die expliciet vermeld staan, zoals: Hofopernsängerin, Hauseigentümer, k.k. (königliche und kaiserliche) Hof-Musikalienhändler und Compositeur. Een bezoek aan het eregraf van Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) is natuurlijk het hoogtepunt.

Met de bus maken wij een oriënta-
terit over het Zentralfriedhof. Met
zijn tweehonderdveertig hectare is dit

de op één na grootste begraafplaats van Europa. De grootste is Ohlsdorf te Hamburg met vierhonderd hectare. De muur om de begraafplaats heeft een lengte van acht kilometer. De stadsbus onderhoudt een lijndienst over de begraafplaats. Toen het Zentralfriedhof in 1874 werd geopend, rekende men op een toekomstig inwonertal van drie miljoen. Dit is blijven steken op 1,6 miljoen. Per dag worden twintig tot vijfentwintig mensen begraven of gecremeerd. Er werken hier tweehonderdtachtig mensen. Er zijn meerdere aula's, waaronder een aula voor de upper ten, waar televisie-opnamen gemaakt kunnen worden. We rijden langs onafzienbare dodenakkers voor gestorvenen zonder familieleden, gestorvenen die hun lichaam ter beschikking van de wetenschap hebben gesteld, islamieten, slachtoffers van de eerste wereldoorlog, voor gesneuvelden uit de "königliche und kaiserliche" legers, voor Fransen, Russen en Polen, concentratiekampslachtoffers uit de tweede wereldoorlog, voor politieke slachtoffers, enzovoort. Eindeloze rijen, erg grijs en erg eenvormig. Onvoorstelbaar uitgestrekt, doorsneden met rechte asfaltwegen. Verre van romantisch. De dood zonder versiering en verheerlijking.

Bij de imposante entree bij ingang II vangen wij onze wandeling aan langs de Ehrengräber. Hier liggen de grootheden, van kunstenaars tot politici. Aan weerszijden overdekte galerijen met indrukwekkende grafmonumenten. Wandelend langs de graven van componisten als Schubert, Brahms, Beethoven en verschillende leden van de familie Strauss, is het of je familie bezoekt, zo bekend zijn hun namen en in steen vereeuwigde portretten. Ook de schrijver Franz Werfel en de familie Thonet, van de stoelen, zijn hier begraven. Niets is nagelaten om hen luisterrijk te eren en uitdrukking te geven aan de diepste droefenis. Woorden en fotorolletjes schieten ons dan ook te kort.

In het prachtig gelegen Hallstatt bezoeken we Friedhof en Beinhaus. Knekelhuizen werden destijds gebouwd voor de tweede begrafenis. Na een jaar of tien werden schedel en beenderen opgegraven, schoongemaakt, beschilderd en bijgezet in het Beinhaus. Heel imposant, die schedels zo keurig in het gelid, in vrolijke kleuren beschilderd, voorzien van naam en sterfjaar en met bloemen versierd. Enkele waren wel heel realistisch beschilderd met wormen die uit oogkassen kruipen en zich over de schedel kronkelen. Het kerkhof met houten kruizen bestaand uit prachtig houtsnijwerk en sierlijke smeedijzeren monumentjes is een lust voor het oog.

Op naar Salzburg. Op het Kommunalfriedhof uit 1879 staan de mooiste en lieflijkste beelden in weelderig groen. Opvallend is de grove steensoort, conglomeraat, die veel toegepast werd. De componist Nico Dostal is hier begraven en Hanna Reiz, de enige vrouw die in de tweede wereldoorlog als jachtvlieger heeft gevlogen. In de voormalige Leichenhalle, die in verwaarloosde toestand verkeert, zien wij min of meer weggestopt twee oude lijkkoetsen en een lijkslee. Doodzonde, men weet er echter geen raad mee en geld voor restauratie ontbreekt. Het Waldfriedhof, zoals de Salzburgers dit begraafpark noemen, is doorsneden met lommerrijke slingerpaden. De nieuwe aula, met veel marmer en

Zentralfriedhof in Wenen

kroonluchters, is een plechtige, sombere ruimte, waar men zich dodelijk bedroefd kan voelen. Thuis opbaren is niet gebruikelijk. Dit gebeurt maximaal vierentwintig uur. In de aula ligt de overledene gekoeld opgebaard achter glas, zodat men er niet meer bij kan. Een limiet voor het aantal dagen waarbinnen een lijk begraven moet zijn, zoals in Nederland vijfde dag na de dag van overlijdensdag, is er niet. In gekoelde toestand kan een lijk zeker tien dagen boven de aarde staan. Geen open opbaring doch in gesloten kist. Er zijn twee aula's: één voor begrafenissen en één voor crematies. Er vinden hier

jaarlijks vierduizend crematies plaats. Dat is veel, maar dit komt omdat ook Beieren en Tirol gebruik maken van dit crematorium. Met toestemming van de burgemeester kunnen urnen direct mee naar huis worden genomen. Men dient bij het verzoek een tekening in te leveren waarop is aangegeven waar de urn komt te staan. Vanwege deze omslachtige procedure wordt van deze mogelijkheid weinig gebruik gemaakt.

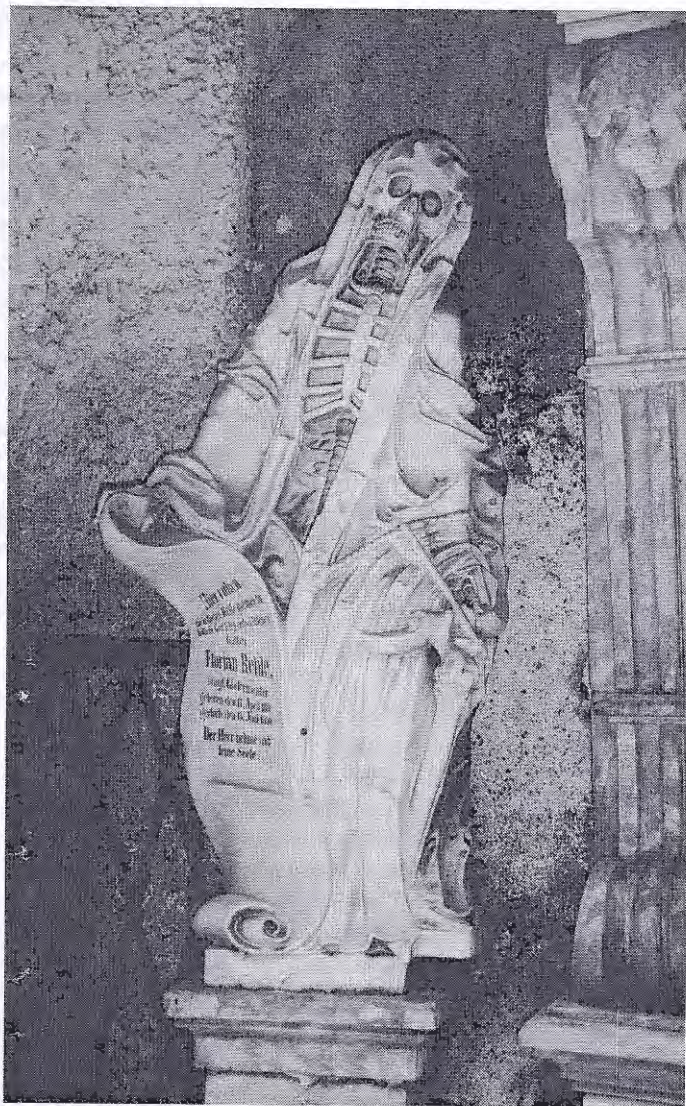
Opmerkelijk is het eveneens hier gesitueerde Holländerfriedhof, waar Nederlandse oorlogsslachtoffers van de tweede wereldoorlog zijn begraven en waar een gedenksteen staat ter herinnering aan onder meer gevangenen, die zijn omgekomen in het concentratiekamp Mauthausen. Op het St. Petersfriedhof treffen wij gedenkstenen aan voor Nannerl, de zus van Mozart en Michael Haydn. Hoewel laatstgenoemde hemelse muziek schreef, heeft hij het in zijn leven niet verder gebracht dan "broer van". Ter afsluiting van Salzburg staat nog het St. Sebastiansfriedhof op het programma. Direct stuiten wij op de grafsteen van Leopold Mozart en Constantia von Nissen, respectievelijk vader en weduwe van Wolfgang Amadeus. De begraafplaats is omgeven door arcaden en ligt midden in de stad. De dood is hier wel zeer realistisch uitgebeeld met hoofden en andere lichaamsdelen in verre staat van ontbinding waaruit wormen kruipen, de transi.

Het Ostfilderfriedhof te Stuttgart is in tegenstelling tot alle voorgaande begraafplaatsen die wij bezochten nog heel jong. Het ging namelijk in 1971 open. Bij de ingang vallen meteen de wagentjes op die men gebruiken kan voor het vervoer van planten en dergelijke. De opschriften op de, voornamelijk staande, stenen, zijn kort, namelijk naam en datum. Wel bevatten ze teksten zoals: "Herr, gib mir einen heiligen Humor, der jeden Tag erheilt", of: "Wenn der Blüten-schimmer der Kirschbäume länger

währte als ein paar Tage wir würden ihn so innig nicht lieben". Er zijn veel voorbeelden van fraaie handgehakte letters en andere moderne grafsteenbewerking. Er wordt nog een aardige service geboden: een makkelijk verplaatsbaar groen metalen bankje.

Ter afsluiting bezoeken wij het Alte Judenfriedhof in Worms, dat dateert van de elfde eeuw, en daarmee de oudste joodse begraafplaats van Europa is. Het eerst in gebruik genomen deel ligt enigszins in de diepte waardoor je er een mooi uitzicht op de indringende eenvoud hebt. Het maakt je stil van verwondering dat dit de stormen van de tijd heeft doorstaan. Vooraan staan enkele scheef hangende stenen waarop stapels briefjes en steentjes liggen ten bewijze van het bezoek dat er geweest is. In het nieuwere deel, waar sinds de achttiende eeuw is begraven, is prachtig beeldhouwwerk te zien, onder andere afgeknotte bomen met eikenloof. Een prachtig besluit van deze funeraire reis. Bij het verlaten van deze laatste begraafplaats zijn velen van het gezelschap al van heimwee vervuld.

Al koutend over graven, grafschrijf-

Kommunalfriedhof in Salzburg

ten en de betrekkelijkheid van het leven zijn wij weer in Nederland voor we er erg in hebben. Reeds tijdens het afscheidsdiner halen wij herinneringen op aan deze prachtige reis, waarin voor ons de dood tot leven kwam.

Puck Kooij

VERENIGINGSNIEUWS

DAGELIJKS BESTUUR

Voorzitter: Jan Willem Eggink, 070-3860307; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256; penningmeester: Elsbeth Rietbergen, 010-4195498

BEGELEIDINGSCOMMISSIE REGIO-COÖRDINATOREN

De begeleidingscommissie, bestaande uit bestuurslid Ben Aben, Rindert Brouwer, Jeannette Goudsmit en Guus Rüsing, heeft als taak het zoeken van geschikte kandidaten en het begeleiden, ondersteunen en adviseren van de regiocoördinatoren of reco's in de aanloopperiode. De commissie is reeds vier keer bij elkaar geweest om inhoud te geven aan haar taak. Het zoeken van kandidaten heeft resultaat gehad. Op de hier afgedrukte lijst kunt u zien wie de nieuwe regiocoördinatoren zijn. Hun namen staan cursief gedrukt. De reco's hebben van de commissie een enquête ontvangen, waardoor zij niet alleen hun eigen regio goed in kaart kunnen brengen, maar waardoor de commissie ook een goed beeld krijgt van het potentieel aan deskundigen en mogelijkheden. Er wordt nog gewerkt aan een handboek voor de reco's. De eerste studiedag is gepland op 16 januari 1999.

Ondertussen gaat het zoeken naar nieuwe reco's door. De lijst met reco's bevat immers nog witte vlekken en de afkorting wn=waarnemend komt nogal eens voor. Dat zijn mensen die voldoende redenen hebben om nee te zeggen, maar die het opzetten van een goed regionaal netwerk zo belangrijk vinden, dat zij zich voorlopig willen inzetten als waarnemer. Het is de commissie gebleken, dat veel kandidaten zich laten afschrikken door de taakomschrijving van de reco. Dat is jammer. De taakomschrijving geeft geen startpunt, maar een eindpunt aan. Niets hoeft u te weerhouden om de

waarnemers te helpen en uiteindelijk de pet van reco op uw eigen hoofd te zetten. Aan de waarnemers zult u in de aanloopperiode uitstekende adviseurs hebben.

Het is belangrijk dat er in iedere regio een spin in het web zit, waar alle draden bij elkaar komen. De draden worden niet door de spin zelf geweven, maar door de leden van de regio. Die leden, de ogen en oren in een gebied, moeten natuurlijk wel eerst geactiveerd worden. Naast die leden zijn er ook Terebinthers die deskundig zijn op een bepaald terrein en die ingeschakeld kunnen worden om advies te geven. En zo kan een reco geleidelijk aan zelf groeien tot een deskundige.

De commissie roept kandidaten op zich bij hen te melden. Hebt u zelf interesse of weet u geschikte kandidaten, neem dan contact op met de commissie. Het postadres van de begeleidingscommissie regiocoördinatoren is Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, Sint Ewaldstraat 4, 5643 RA Eindhoven, telefoon en fax: 040-2121791.

FLEURIG '98

Van 23 juli tot en met 6 augustus was de Terebinth vertegenwoordigd op de nationale groenmanifestatie Fleurig '98 op het Landgoed 'Kernhem' te Ede. De eerste bespreking met de organisatoren van Fleurig vond plaats in de weilanden. Daar waren zij bezig paaltjes uit te zetten voor de afbakening van straten, ge-

LIJST VAN REGIOCOÖRDINATOREN

NR	GEBIED	REGIOCOÖRDINATOR
01	Oost-Groningen	Jan Hofman-wn
02	Delfzijl en omgeving	Jan Hofman-wn
03	Overig Groningen	Jan Hofman-wn
04	Noord-Friesland	Cor Brattinga
05	Zuidwest-Friesland	Gerrit Zomer
06	Zuidoost-Friesland	Henk Schurer
07	Noord-Drente	Frans Renssen-wn
08	Zuidoost-Drente	Frans Renssen-wn
09	Zuidwest-Drente	Wim Vlaanderen-wn
10	Noord-Overijssel	Wim Vlaanderen
11	Zuidwest-Overijssel	Gerald Hinsenveld - wn
12	Twente	Gerald Hinsenveld
13	Veluwe	Wim Vlaanderen-wn
14	Achterhoek	Teun Oosterbroek
15	Aggl.Arnheim-Nijmegen	Bart van Lieshout
16	Zuidwest Gelderland	
17	Utrecht	Edwin Maes
18	Kop Noord-Holland	H.de Ruiter
19	Alkmaar en omgeving	Berend Wietsma-wn
20	IJmond	Berend Wietsma
21	Agglomeratie Haarlem	Wilma Moen
22	Zaanstreek	Berend Wietsma-wn
23	Groot-Amsterdam	Marguerite de Jong
24	Gooi en Vechtstreek	
25	Aggl. Leiden/Bollenstr.	Wilma Moen-wn
26	Aggl. 's Gravenhage	Ineke Verbeek
27	Delft en Westland	Hans Schipaanboord-wn
28	Oost-Zuid-Holland	Ada Wille-wn
29	Groot-Rijnmond	
30	Zuidoost-Zuid-Holland	
31	Zeeuws-Vlaanderen	
32	Overig Zeeland	
33	West-Noord-Brabant	
34	Midden-Noord-Brabant	R.Brouwer/J.Goudsmit-wn
35	Noordoost-N-Brabant	Cees Mertens
36	Zuidoost-N-Brabant	R.Brouwer/J.Goudsmit
37	Noord-Limburg	Guus Rüsing - wn
38	Midden-Limburg	Guus Rüsing
39	Zuid-Limburg	Guus Rüsing - wn
40	Flevoland	Wim Vlaanderen - wn

wn = waarnemend
cursief: nieuwe reco's

velds en tuinen in dit buitengebeuren. Wij moesten af en toe opzij springen om plaats te maken voor de grasmaaimachine. Verbazingwekkend zoals binnen drie weken tijds op zeven hectare weide- en bosgrond een compleet dorp verrees met tientallen modeltuinen, bloemen- en plantenshows, kunstexposities en natuur-

VERENIGINGSNIEUWS

lijk allerlei gelegenheden om de innerlijke mens te versterken.

Om niet ongewild op een begraafplaats te stuiten, men was immers voor een onbekommerd dagje uit naar Fleurig '98 gekomen, was deze niet direct in de looproute opgenomen. Wilde men deze bekijken dan moest men daar speciaal naar toe wandelen.

Wij waren overigens erg blij met dit romantische hoekje in de schaduw van majestueuze beuken. Hoewel deze begraafplaats op slechts enkele vierkante meters was gesitueerd, kon er veel over herkomst, materiaal en symboliek van de ongeveer dertig grafmonumenten worden verteld. Naast stèles en zerken in diverse uitvoeringen waren er een dodenhuisje, een kransendoos, een afgeknotte zuil, een bidbankje, enzovoorts. Voor de bezoekers waren bijzonderheden in een folder verwerkt.

De Gedenktuin was ingericht met oude en nieuwe grafmonumenten, naar ons idee een goede greep, want oud en nieuw versterkten elkaar. De oude monumenten waren afkomstig uit het openluchtmuseum van Wim Vlaanderen, beheerder van de begraafplaats Kranenburg te Zwolle. Dit openluchtmuseum is overigens het resultaat van vijftig jaar verzamelen van monumenten van geruimde graven die anders versneld letterlijk tot stof zouden zijn weergekeerd.

De nieuwe monumenten werden geleverd door Memento, een vereniging waarin circa vijftig kunstenaars zich verenigd hebben. Het gebruikte materiaal voor de monumenten was zeer divers, zoals keramiek, glas, staal, beton en marmer. Monumenten die, zoals zij vertelden, tot stand komen in nauwe samspraak met de opdrachtgevers. Steeds meer mensen kiezen voor een persoonlijke manier van gedenken. Een speciaal ontworpen kunstwerk dat past bij de identiteit van de over-

ledene kan gestalte geven aan de persoonlijke herinnering.

Memento was bovendien opvallend aanwezig met drie monumentale keramische cypressen, als wachtters bij de ingang geplaatst. De begraafplaats was omheind met een hekwerk van kastanjelatten en coniferen. Tussen de grafmonumenten en de bomen waren treurboompjes, maagdenpalm, klimop en andere toepasselijke planten gepoot.

In de stand lagen meerdere fotoalbums en krantenknipsels over de activiteiten van Vereniging de Terebinth ter inzage. Foto's aan de wanden getuigden van de passie voor begraafplaatsen.

Dank zij spontane inzet van vele Terebinthers kon deze manifestatie tot stand komen. Twintig leden hebben de stand, steeds met twee personen tegelijk, beheerd. Zonder meer leerzaam en bovendien gezellig, zoals zij mij verzekerden. De standbeheerders knoopten vaak een praatje aan met bezoekers en omgekeerd. Daaruit kwamen vaak interessante gesprekken voort. Veel mensen toonden interesse omdat zij juist zelf een verlies hadden geleden. Ook werd nog wel eens gehoord dat een speciaal ontworpen gedenkteken niet geplaatst mocht worden en dat oude regels op begraafplaatsen wellicht bijstelling behoeven. Bij weer andere bezoekers viel een zekere drempelvrees te bespeuren. Afhankelijk van het weer hebben per dag tussen de tweehonderd en zeshonderd bezoekers de gedenktuin en de stand bezocht.

Afgezien van enkele onvolkomenheden, zoals onvoldoende bewegwijzering naar de gedenktuin, mag gesteld worden dat in ruime mate bekendheid kon worden gegeven aan de Terebinth en datgene wat de vereniging voorstaat. Het leverde publiciteit op in onder meer *De Gelderlander*, het kleurenmagazine *Fleurig* en een interview met de Achterhoekse radio.

De samenwerking met Fleurig was zeer prettig. Stand, grond voor de gedenktuin, beplanting, verlichting, enzovoorts waren kosteloos. Ook de samenwerking met Memento was heel plezierig. Hoewel het lange dagen waren, bleven de standhouders tot het laatst toe op hun post en meerderen lieten weten het jammer te vinden dat het weer voorbij was.

Puck Kooij

CVU UITVAARTBEURS

Terwijl een flink aantal Terebinthers hun hart ophaalden bij de excursie in Beek en Ubbergen, maakten Edwin Maes en ondergetekende zich nuttig op de CVU uitvaartbeurs in Rotterdam. Deze beurs werd gehouden ter gelegenheid van het vijftenzestigjarige bestaan van de Coöperatieve Vereniging voor Uitvaartverzorging te Rotterdam. Het idee van CVU was goed bedoeld: het doorbreken van taboes. Je kon kisten bekijken, surinaamscreools zangers beluisteren, en er was een bloemist, een preparateur, een afdrukker, een steenhouwer en een boekhandelaar. Naast de Terebinth waren onder andere ook het Nederlands Uitvaart Museum in oprichting, de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie en de Vereniging 'Ouders van een Overleden Kind' aanwezig.

Alles bij elkaar was het echter een zeer kleine beurs in het grote en bepaald niet uitnodigende World Trade Centre. Bovendien was er bijna geen belangstelling. Maar de mensen die de stap naar binnen durfden te wagen, waren wel de doorzetters, echte liefhebbers, en ... we hebben er leden bij gekregen. Waaronder uiteraard de CVU. Hierbij ook dank aan Puck Kooij, Marguerite de Jong en Jan Willem Eggink voor hun inzet op deze beurs.

Elsbeth Rietbergen

FLORA EN FAUNA OP BEGRAAFPLAATS WESTERVELD

De heer J. IJskes is verantwoordelijk voor het buitengebeuren op de begraafplaats Westerveld in Driehuis. Het groen is daarvan een belangrijk onderdeel. In juni van dit jaar leidde hij mij rond.

Wat is het verschil tussen het tuinman zijn in een stadsplantsoen en op een begraafplaats? IJskes stelt het contact met mensen voorop. Hij gaat met nabestaanden maar ook met mensen die nu al een graf willen hebben een mooie plek uitzoeken. Na een begrafenis wordt er vaak gezamenlijk of in overleg voor gezorgd. Als de mensen zelf voor de beplanting willen zorgen kan één van de tien tuinlieden het plekje plantklaar maken. Met de beplanting die mensen zelf op het graf aanbrengen bemoeit IJskes zich in principe niet. Een dood conifeertje op een graf kan nog steeds grote emotionele waarde

hebben. Willen de mensen het aan de tuinman overlaten dan is het mogelijk een abonnement te nemen op seizoenbeplanting.

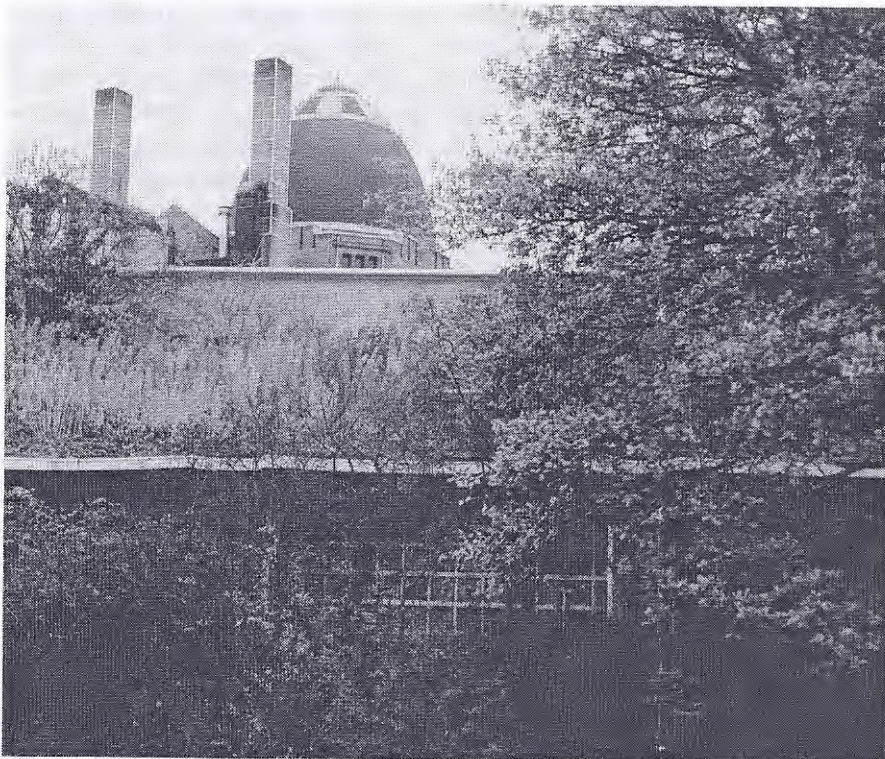
Dit betekent dat in het najaar bollen de grond in gaan en dat violen en heide geplant worden. Rond de kerst kan het graf met groen opgestoken worden wat tevens dient als bescherming van de beplanting tegen fazanten en konijnen. In het voorjaar worden opnieuw violen geplant. In juni vangen de tuinlieden aan met het planten van balsemien en begonia's.

In principe wordt betaald voor het algemene onderhoud van de begraafplaats waarbij ook het graf en het monument hoort. Twee keer per jaar wordt een bedrijf ingeschakeld dat de stenen stuk voor stuk schoonmaakt en de belettering opnieuw inkleurt of repareert. Twee man zijn daar dan iedere keer een paar weken mee bezig. Scheefzakken wordt zoveel mogelijk tegengegaan, grafteksten

moeten altijd leesbaar blijven. Willen mensen absoluut geen onderhoud aan het graf zelf dan wordt dit aangegeven door een geel gekleurd grafnummer.

Het onderhoud kan éénmalig worden afgekocht waarbij de begraafplaats zich verplicht het graf altijd te onderhouden en dat gaat verder dan alleen de beplanting. Voorbeeld is een graf uit de jaren dertig, destijds afgekocht en recent voor f 40.000,- gerestaureerd waarbij de oorspronkelijke beplanting opnieuw is aangebracht. Elk najaar wordt op de begraafplaats als zodanig alles nagelopen en worden prioriteiten vastgesteld. Tevens wordt ieder jaar een gedeelte van de paden opnieuw geasfalteerd en elk jaar worden er 250 taxushagen bijgeplant. De taxus is inheems, gedijt goed en vogels profiteren ervan. Verder dient hij als camouflage van de bruine afvalcontainers en als herkenningspunt voor waterplaatsen. Tevens worden de takken gebruikt als bedekking van een graf tijdens de begrafenis en rond de kerst om de graven, waarvoor dat is afgesproken, op te steken.

Over afval is men in de loop der tijd op Westerveld anders gaan denken. Tot aan het eind van de jaren tachtig is het de gewoonte geweest om in het najaar al het gevallen blad met de hand weg te harken. Toen werd besloten over te gaan op rugblazers wat veel minder arbeidsintensief is. Hierbij komen wel wat uitlaatgassen van het benzinemotortje in het milieu terecht. Dit nadeel is in de praktijk verwaarloosbaar door het spectaculaire effect dat het niet meer harken blijkt te hebben. Op de grond onder de beuken bloeien nu in februari volop met name sterhyacint, die vroeger door de harken kapot geprikt werden. Een veel voorkomend plantje is het Lelietje van Dalen dat ieder jaar weer in hele velden opkomt. Prachtig als het massaal bloeit maar het af-

sterven van het loof na de bloei wordt door de bezoekers van de begraafplaats minder gewaardeerd. Uitleg en verklaring van de tuinman blijkt ieder jaar weer noodzakelijk. Dit benadrukt nogmaals de bijzondere positie van de tuinman op de begraafplaats.

Het is moeizaam om uit te zoeken welke bomen in dit milieu gedijen. IJskes laat zich leiden door de gegroeide praktijk. Zo stond er jarenlang bij een graf een steeneik en toen deze wegviel heeft hij gezocht naar een ander exemplaar dat hij uiteindelijk vanuit Italië heeft laten overkomen. De nieuwe steeneik staat nu weer, naast de oude stronk, bij hetzelfde graf.

De dieren die vanuit de duinen de begraafplaats bezoeken geven soms problemen. Niet de reeën die hun buik rond eten aan violen, zijn het grootste probleem. Evenmin zijn het konijnen, fazanten, bonte, groene en zwarte spechten, uilen, valken en zelfs een zeearend die IJskes voor onoplosbare problemen stellen. Nee, het zijn de vossen waarvan geschat wordt dat het er zo'n twaalf stuks zijn. Het nemen van de omheining van de begraafplaats is voor hen geen enkel probleem en ze richten regelmatig grote schade aan. Ze graven kuilen en door hun toedoen vallen soms stenen om. Vroeger had de beheerder een jachtvergunning en schoot ze af. Sinds de vergunning op aandringen van dierenliefhebbers is ingetrokken, is het destructieve gedrag van de vossen een probleem. Daarbij wordt wel hulp gezocht maar niet gekregen van de overheid.

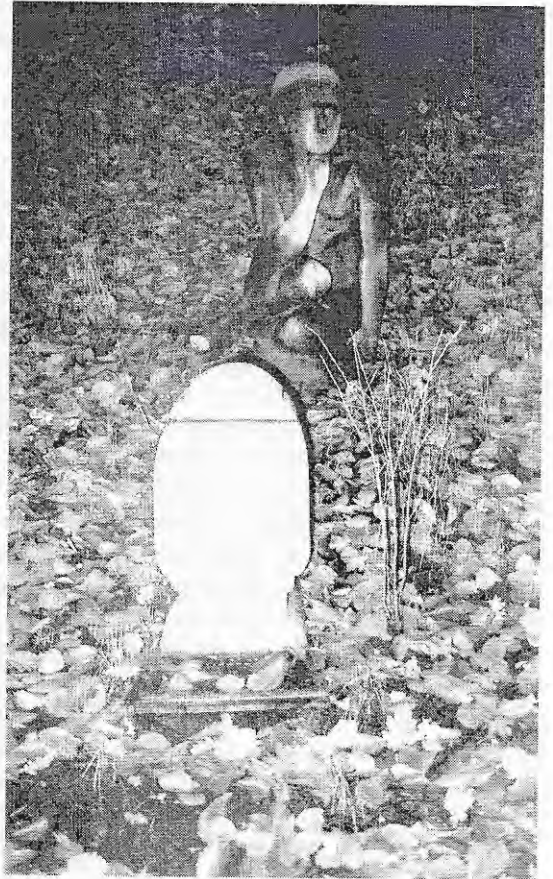
Gerrit Blaauw, sinds 1748 eigenaar van het landgoed, liet op een hoge duin een torentje bouwen. De toren is er niet meer. Het fundament is nu een vijver maar iedereen noemt het nog steeds het torentje van Blaauw. Het bleek dat in deze vijver regelmatig eekhoorns verdronken. Nu

staat er een flinke tak in de vijver waarlangs de drenkelingen weer uit de vijver kunnen klimmen. Bij een andere vijver leven honderden salamanders die overwinteren in een nabijgelegen put die de tuinmannen dan liefdevol met groen afdekken.

Bij een storm een aantal jaren geleden is een denneboom omgevallen. In die positie is hij blijven leven en vormt nu een dusdanig bijzonder plekje dat een tiental mensen het hebben uitgezocht als locatie voor een urnengraf. Dode bomen worden in principe met rust gelaten. Ze worden van hun kruin ontdaan en worden dan het domein van uilen, spechten en uiteraard van insecten en schimmels.

Vlakbij de aula staat een immense treurbeuk. Een gedeelte van de takken vormen een poort over het pad en traditioneel gaan bij elke begrafenis tien dragers in het zwart met de kist onder deze poort door.

Alles op Westerveld staat dus in dienst van het begraven, de nabestaanden en van de natuur. De hoveniers werken volgens een filosofie waarbij grafstenen recht moeten staan, teksten leesbaar moeten zijn en beplanting een verzorgde indruk dient te maken. Andere meningen worden altijd gerespecteerd en in overleg is in principe alles mogelijk. Alle eigenaren en huurders van graven betalen mee aan het algemene onderhoud van de begraafplaats. Het onderhoud van de individuele graven kan zelf gedaan worden of het kan worden afgekocht. Daarbij zal het graf altijd in goede staat worden gehouden. Hieronder valt ook een eventuele restauratie. Op seizoenbe-

planting kan een abonnement genomen worden en wanneer mensen er de voorkeur aan geven zelf planten neer te zetten dan is het mogelijk het graf plantklaar te laten maken. De vele grasvelden worden niet kort gemaaid maar vrij lang gehouden zodat allerlei kruiden er tussen kunnen blijven groeien.

Wilma Moen

BOEKEN

B.C. Sliggers, ed. *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden* (Zutphen: Uitgeversmaatschappij Walburg Pers BV, 1998, 224 blz., f 49,50, ISBN 90-5730-042-7)

Een kleine en sobere zwart-wit foto uit 1911 van de overleden tweeling Leonardus en Petrus Johannes Michels, samen in een kistje, prijkt op de zwarte omslag van *Naar het lijk*. Het boek is verschenen ter gelegenheid van de inmiddels afgelopen gelijknamige tentoonstelling in Teylers Museum te Haarlem. Wie de expositie heeft bezocht zonder daarna de catalogus te lezen, heeft een dimensie gemist, en heel veel interessante informatie. In het boek krijgt het Nederlandse doodsportret namelijk historische achtergrond, diepte en reliëf. Zeven auteurs laten vanuit hun eigen specialisme, of fascinatie, in evenzovele bijdragen hun licht schij-

nen over het onderwerp. Het levert onder meer informatie op over de kunstenaar Ary Scheffer die het door hem geschilderde doodsportret van zijn moeder van luiken voorzag, dat daardoor bijna gelijkgesteld werd met een heiligenportret. Hij omgaf zich met haar dode aanwezigheid, want hij bezat ook afdrucken van haar handen en gezicht en in zijn atelier lag zij levensgroot in steen op haar sterfbed.

In het boek wordt ook aandacht besteed aan de grafbeelden van rijke en beroemde landgenoten, die nog in veel kerken te zien zijn. Het bekendst zijn de beelden van Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk te Amsterdam en Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft, maar er zijn er veel meer. Niet altijd kreeg het stenen lichaam van een overledene een volmaakte vorm, soms gaf men de figuur weer in een verregaande staat van ontbinding. Een voorbeeld van dit laatste is het graf van een onbekende in de Grote kerk van Breda. In de Hervorm-

de kerk van Vianen zijn beide vormen gecombineerd in een dubbeldekker tombe: bovenop de lichamen in ideale staat, onderop in vergane toestand.

Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkeling van het geschilderde doodsportret in de zestiende en zeventiende eeuw, aan het funeraire kindportret uit de zeventiende eeuw en aan doodsportretten van Noordnederlandse katholieke geestelijken. Zeker als alleen de gestorvene zonder nabestaanden is afgebeeld, lijkt het door de valse kleuren en de levenloze sfeer alsof de dood in het doek is getrokken.

Het dodenmasker is in Nederland nooit zo populair geweest. Het voorbeeld van de schrijver Willem Bilderdijk, de eerste van wie men in 1831 een dodenmasker maakte, kreeg niet veel navolging. Van de mogelijkheid een post mortem foto te maken is daarentegen van het begin af aan wel veel gebruik gemaakt. Zeker toen de fotografie in de jaren twintig binnen ieders bereik kwam. Dergelijke foto's kwamen overigens niet open en bloot in de woonkamer te hangen. Ook al is de persoon dood, een portret van iemand in levende staat aan de wand bij de eettafel was en is beter te verdragen dan een dagelijkse confrontatie met een familielid dat net veranderd is in een bewegingloze, gesloten massa, "fixed for ever". Dit fraai uitgevoerde boek, waarin een tot dusverre onderbelicht facet van onze vaderlandse dodencultuur wordt uitgediept, is onmisbaar voor degenen die daarvan een compleet beeld willen hebben.

Rita Hulsman

P. Buurmans en C. Hoosemans, *Begraafplaats Zuylen 'een tuyn met een schoone beuke heg' beginnende met den 17e Mey 1826* (Breda: SBC Zuylen, postb 9511, 4801 LM Breda, tel: 076-5219453, 1998, 192 blz., f 62,50, ISBN 90-9011213-B)

Begraafplaats Huis te Vraag in Amsterdam

De honderdzeventig jaar oude geschiedenis van de Bredase begraafplaats Zuylen is vastgelegd in een indrukwekkend oegend boek. De drie parochies van Breda kochten in 1826 gezamenlijk de buiten de stad gelegen hoeve Zuylen inclusief de tuin die zij zeer geschikt vonden voor de aanleg van een begraafplaats. Drie jaar later werd een deel van de rooms-katholieke begraafplaats bestemd tot algemene begraafplaats. In datzelfde jaar werd de protestantse begraafplaats Zuylen, sinds 1979 Haagveld geheten, pal naast de katholieke dodenakker geopend.

Aan bod komen alle grondaankopen tussen 1852 en 1965 om de rooms-katholieke begraafplaats uit te breiden. Uit de correspondentie tussen parochies en gemeentebestuur verneemt de lezer dat de onderhandelingen niet altijd even probleemloos verliepen. Ook intern schortte er soms het nodige aan, zoals blijkt uit een bisschoppelijke brief vol klachten die de pastoors in 1940 ontvingen. Het roer werd radicaal omgegooid en er werd een directeur aangesteld die de zaken in goede banen moest leiden. De dragers werden een jaar later weer tot de orde geroepen, zo blijkt uit amusante details over hun onbehoorlijk gedrag. Deze en andere anekdotes verlevendigen het boek, dat zich door de vele opsommingen van data en feiten en de lange citaten uit notulen, reglementen en brieven niet zo vlot laat lezen. Daarbij komt dat elk hoofdstuk een ander facet behandelt en de lezer steeds opnieuw met grote sprongen van verleden naar heden voert.

Wie daar doorheen bijt, ontdekt een schat aan informatie, want het boek laat geen enkel onderdeel onbesproken. Daarmee staat de begraafplaats Zuylen stevig op de funeraire kaart van Nederland.

Rita Hulsman

H. van Teylingen, *Huis te Vraag. Sonnetten* (Amsterdam: Uitgeverij De Bezige Bij, 1998, 46 blz., f 29,50, ISBN 90-234-4758-9)

De zevenendertig sonnetten in dit bundeltje zijn ontstaan naar aanleiding van bezoeken van de dichter aan de begraafplaats Huis te Vraag in Amsterdam. De grafschriften die hij tegenkomt dienen als kapstok voor zijn, overigens vaak knap geschreven, regels. "Moe Jantje alsmede baby Jantje/ En tante Jantje altoos bijeen/ In een verregend ledikantje/ Van met geel mos bepakte steen..." ... "Al voordat ze op elkaar gelegd/ Zich aan elkander kwamen warmen/ Heetten de drie Van Stapelberg". Maar helaas doet Van Teylingen denken aan de oom die op verjaarsvisite de hele avond dwangmatig lollig moet zijn en dat wel even is maar al snel begint te vervelen.

Wat ook irritatie oproept is de abominabele technische verzorging die dit soort bundeltjes tegenwoordig krijgt. Bij het voorzichtig openslaan van een boekje van deze prijs hoeft men toch niet te verwachten dat het gelijmde

rugje onmiddellijk loslaat?

Sytze de Boer

A.A. Bosker, ed. *Stilstaan. Grafteksten uit Nederland: periode 1900-1998*. (Assen: Goe Gezelschap, postb 333, 9400 AH Assen, 1998, 78 p., f 20,90, ISBN 90-804-492-10)

In dit boekje staan 369 grafteksten, afkomstig van zevenenvijftig Nederlandse begraafplaatsen. Er zijn teksten van vroom, "zalig is het kindlot, jong gestorven, vroeg bij God", maar ook van knarsetandend berusten, "als ik dan zo naar het leven kijk, waarom is alles dan zo ongelijk". Sommige zinnestukjes zijn voor de dode bestemd, andere voor de nabestaanden. Op een enkele uitzondering na blinken de teksten niet uit door fraaie taal. De zeer persoonlijke uitingen zal een ander niet zo gauw letterlijk overnemen, maar het boekje inspireert wel tot nadenken over het fenomeen grafteksten.

Rita Hulsman

Begraafplaats Huis te Vraag in Amsterdam

EXCURSIES

Zutphen

De excursie van 16 mei 1998 voerde een grote groep leden van de Terebinth naar Zutphen. Daar was een goed programma voorbereid dat dank zij de mensen ter plaatse, met name de heer J. Werkhoven en mevrouw E. Cranen, een geslaagde en leerzame dag opleverde. We bezichtigden de oude algemene begraafplaats en de katholieke begraafplaats aan de Warnsveldseweg, waarna 's middags nog de Walburgiskerk volgde.

In 1827 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat per 1 januari 1829 niet meer in de kerken mocht worden begraven. Het gemeentebestuur van Zutphen zag zich evenals zeer veel andere gemeenten in Nederland voor de opgave gesteld, buiten de bebouwing een algemene begraafplaats aan te leggen.

Zutphen was een vestingstad, en omdat het gekozen terrein, langs de straatweg naar Warnsveld, zo dicht bij de vesting lag dat het volgens de toenmalige opvattingen in krijgskundig opzicht van belang was, had men te maken met het wettelijk voorschrift dat er geen stenen gebouwen mochten worden geplaatst. Het poortgebouw met daarin een dienstwoning voor de doodgraver moest dus uit hout worden opgetrokken. De bekende tuinarchitect J.D. Zocher zorgde geheel in de geest van de tijd voor een aanleg in Engelse landschapsstijl.

De gemeenteraad was zich zeer bewust van het feit dat de nieuwe begraafplaats moest gaan dienen als vervanging voor begraafmogelijkheden met grote statusverschillen. Daarom werd een eerste klasse ingericht, die de graven in de kerk verving. De tweede klasse kwam in de plaats van de graven op de kerkhoven. De derde klasse verving de graven bij de Grote Kerk die als burgerkerkhof bekend stonden. En de

vierde klasse was bestemd voor onvermogens en vreemdelingen.

De wet schreef voor dat voor de verschillende kerkgenootschappen desgewenst aparte delen moesten worden ingericht, die overigens onder beheer van de gemeente bleven vallen. Dus werd een deel van het terrein door middel van een gracht gescheiden van de rest. Een in deze gracht gelegde dam verleende toegang tot dit voor de katholieke gemeenschap bestemde deel. Eind november 1829 vond op de algemene begraafplaats van Zutphen de eerste begraafplaats.

Tegen het eind van de negentiende eeuw bleek binnen rooms-katholiek Zutphen behoefte te ontstaan aan een begraafplaats in eigen beheer. Al snel kocht men voor dat doel een stuk grond aan. De gemeente zag echter liever dat het rooms-katholieke deel van de algemene begraafplaats aan de kerk werd overgedragen. Uiteindelijk, en na enig juridisch getouwtrek, werd voor deze optie gekozen. De dam tussen de beide delen van de algemene begraafplaats werd verwijderd en de rooms-katholieke begraafplaats kreeg een eigen toegangsweg. De eerste begraafplaats in eigen beheer heeft dan al in 1897 plaatsgevonden. Er werden reglementen en tarieven vastgesteld. Aangezien Zutphen geen vestingstad meer was, werd er een eigen, stenen poortgebouw geplaatst.

Het beheren van een begraafplaats bleek voor de rooms-katholieken niet altijd even gemakkelijk. Regelmatig constateerde men dat de begraafplaats zich niet in een goede staat van onderhoud bevond en trachtte men maatregelen te nemen om daarin verbetering aan te brengen. Ook het tijdig nadenken over de toekomst bleek lastig. Toen de gemeente Zutphen eind jaren veertig plannen maakte voor een nieuwe algemene begraafplaats, de Oosterbegraving, deelden de rooms-katholieken desgevraagd mee dat ze voor de

komende twintig jaar over voldoende ruimte voor begraven dachten te beschikken. Tien jaar later bleek dat niet meer het geval te zijn, maar toen was men te laat voor een rooms-katholiek deel op de Oosterbegraving, waar in 1958 de eerste begraafplaats heeft plaatsgevonden. De gemeente zag meer in een uitbreiding van de rooms-katholieke begraafplaats, maar daarvoor zei de parochie geen geld te hebben. Twee jaar en vele gesprekken later zwichtte de gemeente en zegde de rooms-katholieken een deel van de Oosterbegraving toe. Dat was in 1962. In 1969 werd besloten geen nieuwe graven meer uit te geven op de rooms-katholieke begraafplaats. Op de algemene begraafplaats was dat in 1976 het geval. Aan de gemeente werd echter meegedeeld dat men geen beroep meer zou doen op een apart deel van de Oosterbegraving. Een enquête onder de kerkleden had aangetoond dat die ook wel gewoon tussen de andersdenkenden begraven willen worden.

Zo wordt in de geschiedenis van de begraafplaatsen van Zutphen niet alleen de geschiedenis van het begraven in Nederland geïllustreerd, maar ook de ontwikkelingen in de rooms-katholieke kerk. U kunt het nalezen in het door stadsarchief en stedelijke bibliotheek uitgegeven boekje *Onder groene zoden*, geschreven door Jan Kreijenbroek en Elfri Cranen, waaruit bovenstaande gegevens voor een groot deel zijn overgenomen.

Sytze de Boer

Gemeente Ubbergen

3 oktober is een winters aanvoelende en bewolkte dag. Het is kortom ideaal memento mori weer, en de Terebinthers zijn door de heer W.A. Arnts, wethouder van de gemeente Ubbergen, warm verwelkomd op het gemeentehuis in Beek.

Aan de hand van kaartmateriaal en dia's gaf een ambtenaar van de Monumentencommissie uitleg over de geografie van de omgeving Beek-Ubbergen en haar vele monumenten. Maar liefst negentig gemeentelijke en vijftig rijksmonumenten zijn erkend en sieren deze omstreken. Sinds zo'n jaar of drie is men hier ook begonnen met de plaatsing van grafmonumenten op de monumentenlijst. De selectiecriteria worden aan de Monumentencommissie voorgelegd, die op haar beurt de gemeente adviseert over de te volgen strategie.

Na deze uitgebreide inleiding met nieuwsgierig makende dia's zijn de antennes van de gekomen excursiegangers gericht op het zien van de eerste dodenakker. Dit gebeurde dan ook na ongeveer tweehonderd meter gelopen te hebben. We genoten van een idyllisch kerkhof rond de sierlijke, achter zware boompertijen gelegen nederlands-hervormde Bartholomeuskerk uit de dertiende eeuw.

In deze kerk was het woord aan de kosteres en de beheerder die ons vertelden over de historie van de kerk, de verschillende eigendomswisselingen tussen katholieken en protestanten, leegstand en kraak van de kerk, en uiteindelijk het herstel van het beminde "Kleine kerkje". De kerk heeft een bijzondere introverte en huiselijke uitstraling en er wordt tegenwoordig menig huwelijk beklonken.

Het kerkhof doet daarvoor niet onder. Ook hier vertellen droevige verhalen over de doden en het afstaan van grond door de begraafplaats over de wijze, waarop hier met de dood is omgesprongen. Onze moderne camera's werden dan ook gauw gericht op het oudste, uit 1844 daterende graf, dat door grondtransacties letterlijk op de rand van het kerkhof ligt en deels verborgen is onder een stoere haag. We lezen het verhaal van mevrouw Ries dat eindigt met het feit dat haar stoffelijk overschot een kortere reis maakte dan haar nabestaanden voor

ogen hadden. Ook de familie Verloren van Themaat, oprichters van een groot cultuurtechnisch bedrijf, is hier verzoend met het eeuwige. De initiatiefnemers van het (groen)-reconstructieplan verdienen een compliment. Daarmee krijgt dit kerkhof niet alleen de uitstraling van een begraafplaats uit het begin van deze eeuw, maar wordt het tevens geïntegreerd in zijn omgeving.

Ons volgende locatie was de tegenover gelegen rooms-katholieke Bartholomeuskerk waarin nog de beklemmende lucht hing van een zojuist gehouden rouwdienst. In tegenstelling tot het sobere "Kleine kerkje" is hier het interieur zeer rijk versierd. Ver achter deze kerk ligt de rooms-katholieke begraafplaats. Sierlijke voorbeelden van het oude ambacht en modern gepolijste confectiestenen stofferden samen met veel coniferen hier de plek der doden.

Na de lunch was Leuth ons volgende doel. Daar wachtte het kerkhof rond de in 1939 gebouwde rooms-katholieke H. Remigiuskerk op ons. De

kerk is, zo werd verteld, behoorlijk vernield tijdens de tweede wereldoorlog. Het bijbehorende kerkhof was sober doordat de kleur van het grind veelal overeen kwam met de kleur van de naar de kerk gerichte gedenksteden. Maar hoe het ook zij, iedere excursieganger beleefde deze plek weer op zijn eigen manier.

Het moment suprême van deze dag bevond zich niet binnendijs maar erbuiten. De pittoreske rooms-katholieke H. Laurentiuskerk te Kekerdom is bekend vanwege het feit dat de Waal hier bij hoogwater regelmatig binnenstroomt. De heiligen in de kerk staan daarom hoog en droog opgesteld.

Het kerkhof had ook hier een sobere uitstraling vanwege de grindafdekking. De graven staan evenals de kerk regelmatig onder water. Tenslotte verlieten de excursiegangers deze dodenakker met grind in onze schoenzolen.

Siemon Piet de Vlas

Vernield gedenkteken op de R.K. begraafplaats te Beek

AGENDA

Tot 31 december:

Tentoonstelling "Een huis voor altijd" over de rijke Romeinse graven in Zuid-Limburg in het Bonnefantenmuseum, Avenue Keramiek 250 te Maastricht. Open: di t/m zo, 11.00-17.00, 25 dec gesloten.

2 november-31 december:

Fototentoonstelling "Zonder Einde, de dood als tijdloos moment" over de plaats van de dood door Jet Scheepers in Uitvaartcentrum CUVO, Ockenburghstraat 29 te 's-Gravenhage. Open: ma t/m vrijdag 11.00-13.00.

14 november-10 januari:

Tentoonstelling "Botje bij botje. Menselijke resten uit musea" in de Kunsthal te Rotterdam. Over dit onderwerp is een boek van E. Vanvugt verschenen met dezelfde titel. Open: di t/m za, 10.00-17.00, zon- en feestdagen 11.00-17.00.

15 november-3 januari:

'Bergklooster, het klooster dat er niet meer is'. Foto's en voorwerpen van Bert en Harry Pierik in het Stedelijk Museum van Zwolle, Melkmarkt 41.

Naast historisch materiaal zoals bodenvondsten en ooit als grafsteen gebruikte bouwfragmenten, worden er vooral foto's tentoongesteld, die een sfeerbeeld geven van het kerkhof. Bovendien is er aandacht voor de bijzondere flora.

12 en 13 december:

Twee open dagen voor leden van Vereniging de Terebinth door uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135 te Amsterdam, tel: 020-6226294. Open: 13.00-17.00. Bereikbaar via metro Waterlooplein en vervolgens drie minuten lopen.

16 januari 1999:

Studiedag reco's Vereniging de Terebinth.

16 januari-5 april 1999:

Tentoonstelling "Een laatste groet. Begrafenis- en rouwrituelen in multicultureel Nederland" met ruim 100 zwart-wit foto's uit het boek van fotografe Marrie Bot in Museum voor Religieuze Kunst te Uden.

6 februari-10 oktober 1999:

Tentoonstelling "De voelbare leegte. Tweeduizend jaar dodencultuur in

Nederland" in het Museon te 's-Gravenhage. Open: di t/m vr, 10.00-17.00 en weekeinde en feestdagen 12.00-17.00.

20 maart 1999:

Excursie Sneek en omgeving.

17 april 1999:

Excursie 's-Gravenhage.

29 mei 1999:

Excursie Dieren.

31 mei-2 juni 1999:

Internationale conferentie "Crematie en milieu" in 's-Gravenhage georganiseerd door de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie en de International Cremation Federation.

22-28 augustus 1999:

Reis naar Berlijnse begraafplaatsen.

18 september 1999:

Excursie Amsterdam.

9 oktober 1999:

Excursie naar nog onbekende plaats.

6 november 1999:

Excursie Eindhoven.

De Terebinth op excursie, hier in Zeist

